

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت معلم
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد تاریخ

(گرایش اسلام)

عنوان:

اوضاع سیاسی - اجتماعی عراق در ربع آخر قرن اول هجری

استاد راهنما:

دکتر صالح پرگاری

استاد مشاور:

دکتر پرویندخت اوحدی

تحقیق:

حیاتعلی محمدی

زمستان ۱۳۸۸

تقدیم به:

همسرم به پاس همه ی صبوری هایش و برادرزاده هایم صبا و آوا

تشکر و قدر دانی :

« مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ »

اینک در پایان نگارش این پایان نامه خدا را سپاس می گزارم که بر بنده ی کمترین عنایت بسیار فرمود و با تمام مشکلات کار این پایان نامه را به اتمام رساندم .

سپاس ویژه از جانب آقای دکتر صالح پرگاری که با فروتنی تمام و محبت بسیار در کار نگارش پایان نامه ، بنده ی حقیر را راهنمایی فرمودند و نیز از زحمات دلسوزانه ی سرکار خانم دکتر پرویندخت اوحدی که با مشاوره های مشفقانه به بنده عنایت داشتند.

و با فروتنی تمام از محضر اساتید گرانقدر جناب آقای دکتر محمد حسن رازنهان و سرکار خانم دکتر شهلا بختیاری که زحمت داوری پایان نامه را تقبل فرمودند تشکر می نمایم.

و همچنین بر خود واجب می دانم تا از تمامی اساتید بزرگواری که در محضرشان تلمذ نمودم و بهره ها بردم تشکر بنمایم .جناب آقای دکتر فؤاد پورآرین، جناب آقای دکتر محمد تقی مختاری، جناب آقای دکتر سهراب یزدانی، جناب آقای دکتر حسین مفتخری و جناب آقای دکتر ایرج تنها تن ناصری.

نمی توانم احساسات درونی ام را از این همه محبتی که خواهر بزرگواریم سرکار خانم زهرا احمد زاده منشی محترم گروه آموزشی تاریخ در حق حقیر روا داشته اند پنهان کنم و از اعماق درونم برای ایشان آرزوی سرفرازی دارم.

تصویب پایان نامه

چکیده

عراق کانون اصلی بحران های سیاسی - اجتماعی عصر اموی، به خصوص در ربع آخر قرن اول هجری بوده است. دو شهر عمده ی آن یعنی بصره و علی الخصوص کوفه از زمان فتح آنها توسط اعراب دائماً آبستن حوادث مهمی بوده که آن دو را متمایز از دیگر مناطق این سرزمین می نماید.

در این دوره ی تاریخی، چهار خلیفه ی اموی حکومت می کردند که به ترتیب عبارت بودند از: عبدالملک بن مروان (۶۵/۸۶ هجری) - ولید بن عبدالملک (۹۶/۹۹ هجری) و عمر بن عبدالعزیز (۹۹/۱۰۱ هجری). از سویی شمار قابل توجهی از تحولات سیاسی از ابتدای گسترش اسلام به خارج از مرزهای شبه جزیره در این منطقه روی داد. حضور طیف گسترده ای از مخالفین دولت اموی در حوزه ی عراق موجب گردیده بود تا خلفای اموی همراه به عراق به عنوان منطقه ای ویژه نگاه کنند.

عراق از ابتدای ظهورش در عرصه ی فعالیت های سیاسی، شخصیت های بزرگی نیز به جامعه ی اسلامی تحویل داد. تعداد گروهها و دسته های اسلامی عراق اعم از: شیعه، خوارج و نیز مخالفان و همچنین کسانی که به حکومت اموی چشم دوخته باعث شد که این منطقه مورد توجه واقع شده و همواره اخباری ضدّ و نقیض از روحيات مردم به این منطقه ارائه شود.

بنابراین کاستی های موجود در بررسی تاریخ دوره ی بنی امیه، بیانگر این است که مورخان و نویسندگان در این باره راه افراط و تفریط را طی نموده اند؛ به همین لحاظ بررسی این دوره در قلمرو جغرافیایی عراق نیازمند پژوهش و مطالعه ی عمیقی است.

امید دارم که این پژوهش به روشن شدن هر چه بیشتر حقایق تاریخی در این دوره کمک کند.

واژگان کلیدی: امویان، عراق، کوفه، بصره، حجاج، شیعیان، خوارج، اصلاحات .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
.....	کلیات
۲	مقدمه
۳	بیان مسأله
۴	سؤالات تحقیق
۴	فرضیات تحقیق
۵	پیشینه ی تحقیق
۵	اهداف تحقیق
۶	ضرورت و اهمیت موضوع
۶	روش انجام تحقیق
۷	نقد و بررسی منابع

بخش اول: جغرافیای تاریخی عراق

۱۸	۱-۱- فصل اول: جغرافیای عراق
۲۰	۱-۱-۲- اقلیم عراق و ناهمواریها
۲۱	۱-۲- فصل دوم: پیدایش و اهمیت شهر کوفه
۳۱	۱-۲-۲- ساختار اجتماعی و ترکیب جمعیتی شهر کوفه

- ۳-۱- فصل سوم: پیدایش و اهمیت شهر بصره..... ۳۵
- ۱-۳-۱- ساختار اجتماعی و ترکیب جمعیتی شهر بصره..... ۳۶
- ۲-۳-۱- تشیع در بصره..... ۳۹

بخش دوم: خلافت امویان

- مقدمه..... ۴۲
- ۱-۲- فصل اول: انتقال خلافت از شاخه سفیانی به مروانی..... ۴۴
- ۲-۲- فصل دوم: مهمترین جنبش های مخالف حکومت عبدالملک اموی درحوزه ی عراق ۵۰
- ۱-۲-۲- توابین..... ۵۰
- ۲-۲-۲- جنبش مختار بن ابی عبیده ثقفی ۵۴
- ۱-۲-۲-۲- شناخت مختار..... ۵۴
- ۲-۲-۲-۲- جنبش مختار؛ اهداف و انگیزه ها..... ۵۷
- ۳-۲-۲-۲- مختار و موالی..... ۶۰
- ۴-۲-۲-۲- فرجام کار مختار..... ۶۲
- ۳-۲-۲- کیسانیه..... ۶۶
- ۴-۲-۲- حرکت ابن زبیر..... ۷۰
- ۵-۲-۲- خوارج..... ۷۲
- ۶-۲-۲- حرکت ابن اشعث..... ۷۹
- ۳-۳- فصل سوم: اقدامات اصلاحی عبدالملک اموی در سازمان سیاسی - اجتماعی
- دولت اموی..... ۸۴

- ۸۵ ۴-۲- فصل چهارم : بنی هاشم در دوران خلافت عبدالملک اموی
- ۹۱ ۵-۲- فصل پنجم : ولید بن عبدالملک
- ۹۳ ۱-۵-۲- تشیع در دوره ی ولید بن عبدالملک اموی
- ۹۴ ۶-۲- فصل ششم- اصلاحات سلیمان بن عبدالملک اموی درحوزه ی عراق
- ۹۸ ۱-۶-۲- نگاهی به بحرانی ترین دوره ی تاریخ تشیع در عراق

بخش سوم: اوضاع اجتماعی- فرهنگی عراق

- ۱۰۶ ۱-۳- فصل اول :وضعیت اقلیت های مذهبی
- ۱۰۷ ۱-۱-۳- مانویان و مزدکیان
- ۱۱۰ ۲-۳- فصل دوم :گروه های اجتماعی
- ۱۱۰ ۱-۲-۳- اشراف
- ۱۱۱ ۲-۲-۳- فقیهان و پارسایان
- ۱۱۲ ۳-۲-۳- شیعیان و علویان
- ۱۱۳ ۴-۲-۳- خوارج
- ۱۲۰ ۵-۲-۳- موالی
- ۱۲۲ ۶-۲-۳- شعرا
- ۱۲۳ ۳-۳- فصل سوم : اوضاع اقتصادی

بخش چهارم: حجاج در عراق

- ۱۲۸ ۱-۴- فصل اول:حجاج
- ۱۲۹ ۱-۱-۴- عراق در اسارت حجاج

- ۱۳۲ ۴-۱-۲- حجاج و شیعیان
- ۱۳۳ ۴-۱-۳- حجاج و موالی
- ۱۳۵ ۴-۱-۴- حجاج و خوارج

بخش پنجم: بازتاب های اصلاحات عمر بن عبدالعزیز در اوضاع سیاسی - اجتماعی عراق

- ۱۳۹ ۵-۱- فصل اول : شخصیت عمر بن عبدالعزیز
- ۱۴۰ ۵-۱-۱- عمر بن عبدالعزیز قبل از خلافت
- ۱۴۵ ۵-۲- فصل دوم: اصلاحات عمر بن عبدالعزیز
- ۱۴۶ ۵-۲-۱- برخورد با ستم و اجحاف بر مردم
- ۱۵۰ ۵-۲-۲- عمر دوم و شیعیان و علویان
- ۱۵۲ ۵-۲-۳- عمر دوم و خوارج
- ۱۵۴ ۵-۲-۴- عمر دوم و موالی
- ۱۵۶ ۵-۳- فصل سوم: فرجام کار عمر بن عبدالعزیز
- ۱۵۸ نتیجه گیری
- ۱۶۳ فهرست منابع و مأخذ
- ۱۷۵ چکیده انگلیسی

کلیات

مقدمه

در این پژوهش پس از پرداختن به جغرافیای تاریخی عراق، تحولات تاریخی چهار خلیفه ی اموی؛ یعنی عبدالملک، ولید، سلیمان و عمر بن العزیز مورد بحث قرار گرفته است. اقدامات این خلفاء، گروه های مخلف و ناراضی، امیران، کارگزاران، جنبش ها و به طور کلی عراق تحت حاکمیت بنی امیه، از دیگر مباحث مورد بررسی در این پژوهش است. پس از فتح عراق، در دوره ی خلافت خلیفه ی دوم، سعد بن ابی وقاص پس از مکاتبه با خلیفه، به سلمان فارسی و حذیفه بن الیمان مأموریت داد تا به دنبال محلی مناسب جهت اسکان خود و گله ی شترانشان باشند. در پی این مأموریت، منطقه ای در ساحل غربی رود فرات انتخاب گردید، که بعدها کوفه نامیده شد. این شهر به سرعت گسترش و اهمیت یافت به گونه ای که در عراق به عنوان کانون حوادث سیاسی و اجتماعی و نقطه ی ثقل ظهور و بروز نهضت ها و جنبش های متعدد مورد توجه قرار گرفت. عراق در قرن اول هجری بیشتر متأثر از شهر کوفه بود و در این تحقیق با آگاهی از این موضوع سعی شده است که تحولات سیاسی - اجتماعی و فرهنگی عراق در ربع آخر قرن اول هجری مورد دقت و بازبینی قرار گرفته، جریانات و حوادث و فراز و فرودهای آن مورد بررسی قرار گیرد.

از آن جایی که منابع این دوره ی تاریخی اکثراً به زبان عربی نوشته شده است، ناگزیر وقت بسیاری صرف ترجمه ی متون آن گردید. علاوه بر این مطلب، وجود روایت های مختلف درباره ی حوادث این دوره و اختلاف نظر برخی از آنان باعث گردید تا شمار زیادی از کتب مرجع و تاریخی، برای دست یابی به صحت و سقم مطالب مورد بررسی قرارگیرد.

۱- بیان مسأله

دوره ی زمانی ربع آخر قرن اول هجری از مهم ترین مقاطع تاریخ خلافت بنی امیه به شمار می آید. هم از این جهت که قدرتمندترین خلیفه ی اموی در این برهه ی زمانی حکومت می کرده است و هم اینکه منفورترین و در عین حال محبوب ترین خلفای بنی امیه در این فاصله ی زمانی خلافت نموده اند.

بنابراین در این تضاد اخلاقی میان خلفائی که از یک نسل بوده اند، می توان بسیاری از حوادث تلخ و ناگوار و در عین حال حوادثی از گونه ی دیگر را مشاهده نمود.

سرزمین عراق به لحاظ این که از نظر جغرافیایی میان مردم شام و عربستان و ایران و مصر قرار داشت، بستر و کانون بسیاری از حوادث تاریخی بود و در مواجهه با روم و دولت بیزانس پایگاه اصلی دولت های منطقه محسوب می شد.

ساسانیان از این منطقه نیروهای خود را برای مواجهه با روم سامان دهی می کردند و اعراب مسلمان برای خارج شدن از بن بست عربستان نخست می بایست این منطقه را فتح می کردند.

در زمان خلفای راشدین و به ویژه حضرت علی(ع) این منطقه نقش مهمی در حوادث تاریخی دوران خویش داشت. سه جنگ جمل، صفین و نهروان در این منطقه رخ دادند. یکی از مهمترین دغدغه های معاویه و خلفای پس از وی عراق و چگونگی مواجهه شدن با مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن بود. حوادثی چون قیام کربلا و جنبش توابین و نهضت مختار، خلافت امویان را با بحران مواجه ساخته بود. خلفای امویان برای برون رفت از این بحران و مهار اوضاع سیاسی، اجتماعی عراق دچار مشکلات عدیده بودند.

۲- سؤالات:

سؤال اصلی تحقیق:

آیا عراق در ربع آخر قرن اول هجری همچون گذشته کانون بحران محسوب می شد؟

سؤالات فرعی:

الف) کدام جریان های فکری، سیاسی، اجتماعی تنش ها و ناآرامی های اجتماعی را در عراق پدید می آورد؟

ب) خلافت اموی برای مهار اوضاع سیاسی- اجتماعی عراق چه تدابیری اندیشید؟

۳- فرضیات تحقیق:

فرضیه ی اصلی:

عراق در این مقطع زمانی چون گذشته کانون بحران های بسیاری بود؛ زیرا در این برهه از زمان خلافت از شاخه ی سفیانی به مروانی انتقال یافت و حادثه ی خونبار کربلا و به تبع آن قیام های متعددی به خونخواهی امام حسین(ع) رخ داد.

فرضیه های فرعی:

۱- جریان های فکری خوارج و شیعیان از جمله ی مهم ترین جریان های فکری در این برهه ی زمانی است و نیز جنبش های موالی و مخالفان حکومت اموی باعث به وجود آمدن تنش ها و ناآرامی های اجتماعی در عراق گردیده بود.

۲- خلافت اموی برای مهار اوضاع سیاسی، اجتماعی عراق در این مقطع حساس، سرسخت ترین و در عین حال خونریزترین حاکمان خویش را برای سرکوب مردم عراق برگزید.

۴- پیشینه ی تحقیق:

مورخان درباره ی خاندان اموی کتابهای بسیاری نوشته اند و در این زمینه تحقیقات علمی بسیاری صورت گرفته؛ زیرا مطالعه در تاریخ اسلام بدون توجه به تأثیرات مهم این خاندان غیر ممکن است. به ویژه آن که پس از خلفای راشدین، تحولات عمیقی در خلافت اسلامی به وجود آمد.

اما درباره ی موضوع مورد بحث تحقیق مستقلی صورت نگرفته است و تنها در کتب تاریخی مطالبی جسته و گریخته در این زمینه یافت می شود.

این پژوهش با بهره گیری از منابع آن دوران و نیز تحقیقات جدیدی که به صورت کتاب و یا مقاله به چاپ رسیده است، به بررسی اوضاع عراق در محدوده ی زمانی ربع آخر قرن اول هجری پرداخته است.

۵- اهداف تحقیق:

این پژوهش در صدد است تا:

اولاً: اهمیت عراق تحت حاکمیت بنی امیه را از جنبه های سیاسی- اجتماعی بیان نماید.

ثانیاً: تحولات سیاسی- اجتماعی عراق را از دوره ی عبدالملک بن مروان تا پایان خلافت عمر بن عبدالعزیز مورد بررسی قرار دهد.

ثالثاً: به مشکلات و انحرافات موجود در امر خلافت در این دوره و نیز اصلاحات خلفا و تأثیرات آن بر خلافت پردازد و بدین گونه گوشه ای از زوایای تاریک و مبهم تاریخ اسلام را تبیین نماید.

۶- ضرورت و اهمیت موضوع:

پژوهش‌ها و تحقیقاتی از این دست که سعی در تحلیل و توصیف و تبیین تحولات سیاسی- اجتماعی منطقه‌ای مشخص و در زمان خلفایی خاص دارد، می‌تواند در درک و فهم سیر کلی تحولات آینده‌ی آن منطقه نیز کمک مؤثر و شایانی نماید.

این پژوهش بنابر این که عراق را که از مناطق قلمرو خلافت اسلامی محسوب می‌شود، مورد بررسی قرار می‌دهد، دارای اهمیت خاصی است.

با توجه به این که تا کنون تحقیقی مستقل در این باره صورت نگرفته و منابع تاریخی نیز، اطلاعاتی پراکنده ارائه کرده‌اند و هم از این جهت که بیشترین منابع به زبان عربی است، بنابراین پژوهش حاضر ضروری به نظر می‌رسد.

۷- روش انجام تحقیق:

در پژوهش حاضر عمدتاً از مطالعه‌ی کتابخانه‌ای که به نوعی مشاهده‌ی غیر مستقیم زمان گذشته بر اساس کتب و منابع تاریخی می‌باشد، استفاده گردیده است. برای انجام این کار به کتابخانه‌های بسیاری مراجعه نمودم و چون منابع دسته اول بیشتر به زبان عربی بود، ابتدا متون عربی را ترجمه کردم که خود مستلزم صرف وقت بسیار و زحمت فراوان بود و بنابر مطالب موجود در این کتب تاریخی با روش توصیفی- تحلیلی مطالب را ارائه دادم.

استفاده از اینترنت نیز در زمینه‌ی این کارها بدیهی است و بنده نیز از آن بهره بردم.

۸- بررسی منابع:

منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر به دو دسته ی منابع و مأخذ اصلی و مطالعات جدید تقسیم می شوند.

الف) منابع تاریخی:

تاریخ طبری:

این کتاب با عنوان « تاریخ الرسل و الملوك » نوشته ی محمدبن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ هجری) است. تاریخ طبری مشهورترین و در عین حال کامل ترین متون تواریخ عمومی است که در سال های آغازین قرن سوم هجری و بر مبنای سالشماری نگاشته شده است.

این کتاب از ابتدای آفرینش تا سال ۳۰۲ هجری را دربر می گیرد.

طبری برای نگارش اثر بزرگ و ارزشمند خود، دست به مسافرت هایی زد و از راویان مختلف نیز مطالبی را استماع نمود و در عین حال به منابع متعددی مراجعه کرد. به همین خاطر است که در نقل یک حادثه ی تاریخی نقل قول های گوناگون از راویان متعدد آورده است.

طبری در اثر خود از اظهار نظر درباره ی حوادث تاریخی خودداری کرده و آن را به عهده ی خواننده گذاشته است و البته این کار برای محقق مسئولیت بیشتری می آورد.

روش طبری در نوشتن تاریخ اسلام، مرتب کردن حوادث براساس زمان وقوع آن ها است. چون مطالب کتاب متنوع است ، می توان نکات ارزشمندی درباره ی مسائل اجتماعی و فرهنگی از آن برداشت نمود؛ هر چند وی کمتر به این مسائل توجه کرده است.

تاریخ طبری پایه و اساس برخی دیگر از تواریخ، از جمله الکامل ابن اثیر قرار گرفت. طبری مورخی است که کسی نمی تواند بدون توجه به اثر وی، پژوهش شایانی در باب تاریخ اسلام انجام دهد. دربارهٔ مبحث مورد بحث این پژوهش طبری مطالب ارزشمندی در کتاب خود آورده است که بسیار مورد استفاده قرار گرفت.

با وجود این نمی توان اذعان کرد که تمامی روایات و مطالب موجود در اثر او مورد تأیید است.

تاریخ یعقوبی:

تألیف احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح یعقوبی (متوفی اواخر سده سوم هجری) از بزرگترین مورخان و جغرافی دانان مسلمان است. اطلاعات ما از زندگانی یعقوبی بسیار ناچیز است.

آثار زیادی بدو نسبت داده اند که مهمترین آنها یکی "التاریخ" و دیگری "البلدان" است. کتاب تاریخ او که به زبان عربی است، به نامهای دیگری چون "تاریخ عالم" و "تاریخ کبیر" نامیده شده است. این کتاب دارای دو قسمت است. قسمت نخست به تاریخ پیامبران و شاهان و تاریخ عرب پیش از اسلام پرداخته و قسمت دوم نیز درباره تاریخ اسلام و شرح زندگانی پیامبر (ص) تا خلافت معتمد عباسی است. بنابراین برای دوره ی مورد نظر کتابی منبع به شمار می رود.

شیوه ی تاریخ نگاری یعقوبی، بر اساس موضوعات تاریخی است نه بر اساس سالشماری. قسم چهارم تاریخ یعقوبی در باب تاریخ خلفاست که فصل اول آن سفیانی ها و فصل دوم آن موضوع مروانی ها را به بحث کشیده است و درباره ی حوادث این دوره اطلاعات ارزشمندی ارائه داده است.

الامه و السياسه:

تأليف آن منسوب به ابو محمد بن عبدالله مسلم بن قتيبه الدينوري (متوفى ٢٧٦ هجرى) است اين كتاب در دو جزء تنظيم گردیده است كه به شرح حوادث پس از وفات پيامبر (ص) و خلافت خلفای راشدين و خلفای بنى اميه و روى كارآمدن بنى عباس تا خلافت مأمون پرداخته است. درباره ی خلافت بنى اميه و كشمکش های اهل عراق، پیروزی عبدالله بن زبير بر بصره و كوفه و بيعت مردم كوفه و مسير عبدالملك از شام تا عراق و كشته شدن مصعب و نیز مختار و حكومت حجاج در عراق و به طور كلى تمامی حوادث دوران خلفای بنى اميه مطالب ارزشمندی آورده است ؛ در نتیجه اين كتاب حاوی اطلاعات سودمندی در مورد پژوهش حاضر است.

فتوح البلدان

کتابی است بسیار ارزشمند تأليف احمد بن يحيى بلاذرى كه در آخرين سالهای قرن دوم در بغداد متولد گردید و در سال ٢٧٩ هجرى وفات یافت. فتوح البلدان نه تنها یکی از مهم ترین منابع درباره ی تاریخ فتوح مسلمین است بلکه به مسائل سياسی جهان اسلام از آغاز تا عصر خویش اشاره کرده است. اين كتاب يك مجموعه كامل تاریخ جهان اسلام به حساب می آید. اصل اين كتاب به زبان عربی نگاشته شده است.